

Μαρία Τοντόροβα

Το παιχνίδι της κλίμακας

ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥΣ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Τάκης Γέρος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ανδρέας Λυμπεράτος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2022

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗ

Η παγίδα της καθυστέρησης: νεωτερικότητα, χρονικότητα και η μελέτη του ανατολικοευρωπαϊκού εθνικισμού

Το κείμενο επικεντρώνεται στον λόγο περί καθυστέρησης μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο. Μέσω μιας επισκόπησης των ιστοριογραφιών περί της Ανατολικής Ευρώπης δείχνει το πώς χρησιμοποιούνται διαφορετικές έννοιες της χρονικότητας. Η Ανατολική Ευρώπη συνολικά, καθώς και το συγκεκριμένο ζήτημα του ανατολικοευρωπαϊκού εθνικισμού έχουν συγκροτηθεί ως αντικείμενα της ιστορικής μελέτης σε μεγάλο βαθμό σύμφωνα με το πρότυπο των ανθρωπολογικών αντικειμένων, μέσω της χρήσης δομικών μοντέλων μιας «αχρονικής» θεωρίας και μεθόδου και παραβλέποντας τον χρόνο ως διάσταση της διαπολιτισμικής μελέτης. Το κείμενο επιχειρεί επίσης να προτείνει έναν τρόπο να παρακαμφθεί η παγίδα της καταγωγής, εισάγοντας την ιδέα της σχετικής συγχρονικότητας εντός ενός πλαισίου μακράς διάρκειας (*longue durée*), που μας επιτρέπει να περιγράψουμε μια περίοδο με όρους γραμμικής διαδοχικής εξέλιξης αλλά και ως διαλογική διεργασία, χωρίς να παραβλέπουμε καίριες βραχυπρόθεσμες όψεις της ιστορικής ανάλυσης οι οποίες αφορούν τη διαδοχική εξέλιξη, τη μετάδοση και τη διάχυση.¹

Εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων (η περισσότερο αξιοσημείωτη είναι η τριμερής διάκριση του χρόνου από τον Fernand Braudel σε *histoire événementielle*, *conjoncture* και *longue durée* — δηλαδή, συμβάντα, συγκυρίες μέσης διάρκειας και μακρόχρονοι κύκλοι—, καθώς και οι μελέτες της χρονικότητας από τον Reinhart Koselleck, ιδίως η έννοια των χρονικών στρωμάτων ή διαστρωματώσεων [*Zeitschichten*]), ο χρόνος σπάνια αποτέλεσε ειδικό αντικείμενο έρευνας για τους ιστορικούς.² Ίσως αυτό οφείλεται στο ότι ο χρόνος συνιστά μια πολύ θεμελιώ-

¹ Το κείμενο δημοσιεύθηκε αρχικά στη *Slavic Review* 64, N. 1 (Ανοιξη 2005): σ. 140-164 και αναπαράγεται εδώ με την άδεια των εκδοτών της επιθεώρησης.

² Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός Κόσμος την Εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, 3 τόμοι (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1991-2006)· του ιδίου, *Μελέτες για την Ιστορία*

δη έννοια της ιστορικής σκέψης θεωρείται τόσο πολύ δεδομένος, που φυσικοποιείται πλήρως. Μέχρι πρόσφατα οι ιστορικοί ασχολούνταν με τον χρόνο ακουθώντας και μόνο την παμπάλαια επαγγελματική πρακτική τους, «καταγράφοντας τη χρονική μεταβολή, μετρώντας, καταχωρίζοντας τους ρυθμούς, τις μεταμορφώσεις, τους κύκλους, τις συγχρονίες κλπ., κοντολογίς, χρησιμοποιώντας τα ίχνη του χρόνου προκειμένου να φιλοτεχνήσουν τη διαρκώς ανανεώσιμη εικόνα της ιστορικής αφήγησης».³ Αντιθέτως, οι φιλόσοφοι έχουν πραγματευθεί από παλιά τον χρόνο, αλλά με τρόπο πολύ γενικό και αφηρημένο για τους συγκεκριμένους στόχους που έχουν οι ιστορικοί.⁴ Το πλησιέστερο που εκείνοι έχουν φθάσει ως προς το ιστορικά συγκεκριμένο είναι η θεωρητική διατύπωση του Zygmunt Bauman ότι «η ιστορία του χρόνου ξεκίνησε με τη νεωτερικότητα», με την τελευταία να αποτελεί «περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, την ιστορία του χρόνου: η νεωτερικότητα είναι η χρονική στιγμή κατά την οποία ο χρόνος έχει ιστορία». Σύμφωνα με τον Bauman, η νεωτερικότητα αποδέσμευσε τον χρόνο από τον χώρο διότι, σε αντίθεση με τον χώρο, ο χρόνος μπορούσε να γίνει αντικείμενο μετασχηματισμού και χειραγώγησης διαμέσου της τεχνολογικής καινοτομίας. «Όποιος ταξίδευε γρηγορότερα μπορούσε να διεκδικήσει και περισσότερα εδάφη — κι έχοντας επιτύχει αυτό, μπορούσε να τα ελέγξει, να τα χαρτογραφήσει και να τα επιτηρήσει... Η νεωτερικότητα γεννήθηκε υπό το άστρο

(Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, 1999). Ο Paul Ricœur ισχυρίζεται ότι, προκειμένου να αποφύγει το κουβάρι των συμβάντων, η γαλλική ιστορία της παράδοσης των *Annales* έπρεπε να συμμαχήσει με επιστημονικούς κλάδους που δεν ασχολούνταν με τον χρόνο, όπως η γεωγραφία, η οικονομία και η ανθρωπολογία (Paul Ricœur, *Time and Narrative*, τόμ. 1 [Chicago, 1984], σ. 95-111). Reinhart Koselleck, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time* (Cambridge, Mass., 1985), στο γερμανικό πρωτότυπο ως *Vergangene Zukunft: Zur Semantik Geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main, 1979)· του ιδίου, *Zeitschichten. Studien zur Historik* (Frankfurt am Main, 2000)· του ιδίου, *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts* (Stanford, 2002).

- ³ Alexander Zub (επιμ.), *Temps et changements dans l'espace roumain: fragments d'une histoire des conduits temporelles* (Iasi, 1991), σ. v.
- ⁴ Ricœur, *Time and Narrative*: επίσης τα δοκίμιά του «The Human Experience of Time and Narrative», «Narrated Time», «Time Traversed: Remembrance of Things Past» και «Life: A Story in Search of a Narrator», στο Mario Valdés (επιμ.), *A Ricœur Reader: Reflection and Imagination* (Toronto & Buffalo, 1991). Για τη θεώρηση του χρόνου από τον Edmund Husserl, βλ. Krzysztof Michalski, *Logic and Time. An Essay on Husserl's Theory of Meaning* (Boston, 1997)· George Nadel (επιμ.), *History and the Concept of Time*, τόμ. 6 στο *History and Theory* (Middletown, Conn., 1996)· Karen Hellekson, *The Alternative History. Refiguring Historical Time* (Kent, 2001).

της επιτάχυνσης και της κατάκτησης εδαφών».⁵ Όντας σημαντικές, οι διεισδυτικές παρατηρήσεις του Bauman έχουν μεγαλύτερη αξία για την κατανόηση του ιμπεριαλισμού παρά του εθνικισμού. Οι ανθρωπολόγοι έχουν επίσης στοχαστεί τελευταία πάνω στον χρόνο σε αρκετές καινοτόμες μελέτες, τόσο έμμεσα (όπως στις *Φαντασιακές Κοινότητες* του Benedict Anderson) όσο και εστιάζοντας ρητά σε αυτόν (όπως στο *Ο Χρόνος και ο Άλλος* του Johannes Fabian), και πιθανώς οι μελέτες τους «μιλούν» πιο άμεσα στη φαντασία των ιστορικών.⁶

Συνδέοντας τον εθνικισμό με τη νεωτερικότητα, ο Anderson εξηγεί ότι μια νέα, εκκοσμηκευμένη και ιστορική κατανόηση του χρόνου ήταν κομβικής σημασίας για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης. Αυτό συνέβη τόσο μέσω της *αναπαράστασης* της συγχρονικότητας στα μυθιστορήματα, όσο και μέσω της λειτουργικής *εμπειρίας* της συγχρονικότητας κατά την ανάγνωση των εφημερίδων, αποτελέσματα και τα δυο εκείνου που ο ίδιος εύστοχα ονόμασε «έντυπο καπιταλισμό». Δανειζόμενος από τον Βάλτερ Μπένγιαμιν την έννοια του «ομοιογενούς και κενού χρόνου», ο Anderson υποστήριξε ότι η ιστορική σύλληψη του χρόνου σήμαινε ότι η ανθρωπότητα άρχισε να κινείται μέσα σε αυτόν τον ομοιογενή χρόνο των ρολογιών, των ημερολογίων και των χρονικών συμπτώσεων. Για τον Anderson, το έθνος (η φαντασιακή αυτή κοινότητα που διαμορφώθηκε μέσω συγκεκριμένων τεχνολογιών της επικοινωνίας και των μεταφορών) βασίζεται στους νέους δημοκρατικούς τροπισμούς, οι οποίοι εγκαθιδρύουν οριζόντιες σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους που κατοικούν εντός οριοθετημένων εδαφών, αλλά και σε μια νέα συνείδηση του χρόνου. Δημιουργώντας ουσιαστικά μια θεωρία για το έθνος ως μια ταξιδεύουσα δομικά πολυσύνθετη μορφή, ο Anderson πρότεινε την άποψη ότι ο κρεολικός εθνικισμός της αμερικανικής ηπείρου αποτέλεσε την αρχική μορφή του εθνικισμού, η οποία στη συνέχεια έγινε αντικείμενο αντιγραφής και πειρατείας, αφού, όπως γράφει, «το “έθνος” αποδείχθηκε μια εφεύρεση, που ήταν αδύνατο να κατοχυρώσει τα δικαιώματά της».⁷ Βλέπει έτσι να υπάρχει μια σειρά από διαδοχικά κύματα εθνικισμών, που ξεκινούν με τους εδαφοκεντρικούς εθνικισμούς των Κρεολών στην Αμερική, μετακινούνται στη συνέχεια στην Ευρώπη όπου αποκτούν μια δημόδη μορφή, την οποία διαδέχο-

⁵ Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge, Mass., 2000), σ. 110, 112.

⁶ Benedict Anderson, *Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού* (Αθήνα: Νεφέλη, 1997)· Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object* (New York, 1983). Βλ. επίσης Henry Rutz (επιμ.), *The Politics of Time*, American Ethnological Society Monograph Series, N. 4 (Washington, D.C., 1992). Στον τελευταίο τόμο, το μοναδικό άρθρο που ασχολείται με την Ανατολική Ευρώπη είναι αυτό της Katherine Verdery, «The “Etatization” of Time in Ceausescu’s Romania», σ. 37-61.

⁷ Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες*, σ. 111.

νται οι επίσημοι εθνικισμοί των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, για να καταλήξουν στο τελευταίο απελευθερωτικό κύμα εθνικισμών στον αποκαλούμενο Τρίτο Κόσμο. Σε αυτή τη διεργασία της διάχυσης και μετάδοσης, τα διαφορετικά γεωγραφικά και ιστορικά συμφραζόμενα παρήγαγαν διαφορετικούς τύπους πλοκής της εθνικής συνείδησης, καταλήγοντας σε διαφορετικούς τροπισμούς. Έτσι, όταν ο εθνικισμός εξαπλώθηκε στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα, η ιστορία είχε συγκροτηθεί επίσημα ως επιστημονικός κλάδος, ενώ η εκκοσμικευμένη και αλληλοδιαδοχική αντίληψη του χρόνου που είχε παραχθεί από εκείνη καθιστούσε αδύνατο το να βιωθεί το έθνος ως κάτι νέο. Αντιθέτως, αυτό επανεμφανιζόταν, ή μάλλον επανεγγράφηκε, ως αρχαίο ή αιώνιο. Εξ ου και η ανθρωπομορφική μεταφορά του έθνους που αφυπνίζεται, ανανήφει, αναγεννιέται.

Ακριβώς αυτό είναι το χαρακτηριστικό του εθνικισμού —ότι αφηγείται και νομιμοποιεί τον εαυτό του διαμέσου της ιστορίας— που μπορεί να εξηγήσει, από τη μια πλευρά, την επιμονή στην ουσιοποίηση του έθνους ως αιώνιας βιολογικής οντότητας και, από την άλλη, την αντίσταση απέναντι στην αντιμετώπιση του έθνους ως τμήματος και προϊόντος της νεωτερικότητας. Αναφορικά με αυτό, η ανάλυση του Peter Osborne σχετικά με την ιεραρχική σχέση μεταξύ της νεωτερικότητας και του εθνικισμού ως αναλυτικών κατηγοριών είναι χρήσιμη στον βαθμό που μας προσφέρει δυναμικά έναν τρόπο να εγγράψουμε τον εθνικισμό, στις πολλαπλές συγκεκριμένες ιστορικές υποστασιοποιήσεις του, σε ένα ενιαίο ερμηνευτικό πλαίσιο, αυτό της νεωτερικότητας. Σύμφωνα με τον Osborne, το πρόβλημα «δεν είναι το πώς θα ξανασκεφτούμε την έννοια του μοντερνισμού από τη σκοπιά των εθνικών πολιτισμών (τον μοντερνισμό ως αλληγορία του έθνους, για παράδειγμα). Αλλά μάλλον το πώς η προβληματική του νεωτερικού, στις συγκεκριμένες εφαρμογές της, μπορεί να διευκολύνει την αντικατάσταση της προβληματικής των “εθνικών πολιτισμών” με μια ευρύτερη κατανόηση των χρονικών-πολιτισμικών διαστάσεων των κοινωνικών σχέσεων — κοινωνικών σχέσεων διαμέσου των οποίων το ίδιο “το έθνος” παράγεται ως πολιτισμικό κι ιδεολογικό αποτέλεσμα των διαφορετικών μορφών της κρατικής εξουσίας».⁸ Υιοθετώντας μια διευρυμένη αντίληψη του μοντερνισμού ως «μιας ιδιαίτερης χρονικής λογικής της άρνησης (το νέο)», σε συνδυασμό με τη μεταφορά και τη θεωρία της μετάφρασης, ο Osborne επιτυγχάνει να διαλύσει τη διακριτότητα των επί μέρους εθνικισμών και των πολιτισμών τους.⁹ Τους βλέπουμε να πλέουν με πλοία διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, μαζί με τα πολύχρωμα πληρώματά τους που συχνά βρίσκονται σε σύγκρουση ή σε εφήμερες συμμαχίες μεταξύ τους, εντός της κοινής θάλασσας της νεωτερικότητας. Ωστόσο, ο ίδιος ο Osborne, όπως κι ο Anderson και μια πλειάδα άλλων μελετητών, παρά το καθολικό μοντέλο του, αισθάνεται

⁸ Peter Osborne, *Philosophy in Cultural Theory* (New York, 2000), σ. 61.

⁹ Στο ίδιο, σ. 59.

την ανάγκη να υπογραμμίσει τις απαρχές του νεωτερικού, μιας έννοιας η οποία αρχικά ήταν «μια δυτική πολιτισμική μορφή που στη συνέχεια γενικεύτηκε», για να μετασχηματιστεί εντός μη δυτικών συμφραζομένων, «διατηρώντας, ωστόσο, κάποιο πολύ αφηρημένο μεν, αλλά ακόμη αναγνωρίσιμο, σχήμα».¹⁰

Ο δεσμός μεταξύ νεωτερικότητας και εθνικισμού φαίνεται να αποτελεί το σημείο εκείνο στο οποίο συμφωνούν σήμερα οι περισσότεροι μελετητές του εθνικισμού.¹¹ Ακόμη κι εκείνοι που επιμένουν στις μεσαιωνικές, κι ορισμένες φορές αρχαίες, ρίζες του εθνικισμού (όπως ο John Armstrong, ο Antony Smith και ο Josep Llobera) συμφωνούν ότι ο σύγχρονος εθνικισμός συνιστά ένα *sui generis* φαινόμενο.¹² Όπως το διατυπώνει ο κοινωνιολόγος Llobera, «το έθνος, ως μια

¹⁰ Osborne, *Philosophy in Cultural Theory*, σ. 54. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για να προσπεράσουμε με ελαφρότητα μια παραγωγική κι έντονη συζήτηση, θα ήθελα όμως να υπογραμμίσω ότι η φράση μου «καθολικό μοντέλο» δεν χρησιμοποιείται εν προκειμένω με κάποια υποτιμητική ή ειρωνική σημασία. Ακριβώς το αντίθετο: πιστεύω ότι η έννοια του νεωτερικού ως καθολικής κατηγορίας είναι ισχυρή ακριβώς λόγω της παγκόσμιας εμβέλειάς της. Δεν θεωρώ ότι υποδηλώνει εγγενώς ένα κανονιστικό ευρωπαϊκό μοντέλο και την ύπαρξη μιας άκαμπτης ομοιότητας ανάμεσα στις συγκεκριμένες παραλλαγές της ανά περιοχή και ιστορική περίοδο, αν και πολλές μελέτες έχουν σφάλει από την άποψη αυτή και δικαιολογημένα τους έχει ασκηθεί κριτική (και, κατ' επέκταση, στην ίδια την έννοια αυτή). Ενώ σωστά επιχειρηματολογεί κάποιος ενάντια στον κίνδυνο ενός ευρωκεντρικού παραδείγματος, σύμφωνα με το οποίο η ευρωπαϊκή ιστορία προβάλλεται ως καθολική ιστορία, οι έννοιες των εναλλακτικών ή πολλαπλών νεωτερικοτήτων, που είναι τώρα στη μόδα, έχουν κι αυτές τις αδυναμίες τους, με κυριότερη ανάμεσά τους την τάση τους προς έναν εύκολο πλουραλισμό και πολιτισμικό σχετικισμό. Ειδικά η Stacy Pigg έχει επιχειρηματολογήσει εναντίον της έννοιας του νεωτερικού ως καθολικού, προτείνοντας, αντίθετα, να αποδώσουμε την επιρροή του στην κοσμοπολιτική φύση του, σαν να μπορούσε η τροποποίηση ενός επιθέτου από τα λατινικά στα ελληνικά να εξαγνίσει μεμιάς το υποκείμενό του. Βλ. Stacy Pigg, «The Credible and the Credulus: The Question of "Villagers' Beliefs" in Nepal», *Cultural Anthropology* 11, N. 2 (1996): σ. 160-201. Παρατίθεται στο Christine J. Walley, «Our Ancestors Used to Bury their "Development" in the Ground: Modernity and the Meanings of Development within a Tanzanian Marine Park», *Anthropological Quarterly* 76, N. 1 (2003): σ. 33-54.

¹¹ Η βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό είναι τεράστια. Βλ. Charles Taylor, «Nationalism and Modernity», στο Ronald Beiner, (επιμ.), *Theorizing Nationalism* (Albany, NY: State University of New York Press, 1999). Για μια γενική επισκόπηση, βλ. Umut Özkirimli, *Theories of Nationalism: A Critical Introduction* (New York, 2000). Ειδικά για την Ανατολική Ευρώπη, βλ. Maria Todorova, «Ethnicity, Nationalism and the Communist Legacy in Eastern Europe», *East European Politics and Societies*, τόμ. 7, #1 (1992): σ. 135-154.

¹² John A. Armstrong, *Nations Before Nationalism* (Chapel Hill, 1982)· Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival* (Cambridge, Eng., 1981)· του ίδιου, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford, 1986)· Josep R. Llobera, *The God of Modernity: The Development of*

πολιτισμικά οριζόμενη κοινότητα, συνιστά την υψηλότερη συμβολική αξία της νεωτερικότητας· έχει προικιστεί με έναν ημι-ιερό χαρακτήρα που ισοδυναμεί μόνον με εκείνον της θρησκείας». ¹³ Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο εθνικισμός, όπως τον γνωρίζουμε, είναι προϊόν της νεωτερικότητας, τόσο ως προς την κοινωνική του συγκρότηση (είναι, από την άποψη του μεγέθους, μια χωρίς προηγούμενο μορφή συλλογικής ταυτότητας που κατέστη δυνατή μόνο εντός του καθεστώτος της νεωτερικότητας κι όλων εκείνων που τη συνοδεύουν — εξάπλωση της τυπογραφίας, ανάπτυξη της εγγραμματοσύνης, ανάδυση της μαζικής πολιτικής), όσο και στην κριτική του τοποθέτηση απέναντι στο φουτουριστικό όραμα της νεωτερικότητας ως σήραγγας που οδηγεί απευθείας στο μέλλον. Ο εθνικισμός, σε αντίθεση με τη νεωτερικότητα και την εμμονή της με την αλλαγή και την καινοτομία, επιμένει στην ανάγκη για ρίζες και παράδοση, εξ ου και η εμμονή του με τη γενεαλογία και τη συνέχεια. Από την άλλη πλευρά, θα χαρακτήριζα την ένσταση αυτή ως οιονεί κριτική, επειδή στην πραγματικότητα, και παρ' όλη τη ρητορική του που προσανατολίζεται στο παρελθόν, ο εθνικισμός ήταν, όσον αφορά τις πρακτικές του, ένα εξίσου ριζοσπαστικό εγχείρημα προσανατολισμένο στο μέλλον. Φυσικά, αυτό το κατανοούσαν πολύ καλά τα συντηρητικά καθεστώτα της εποχής του, και στην Ευρώπη του 19ου αιώνα και της Ιεράς Συμμαχίας ο εθνικισμός ήταν καταδικαστέος ως επαναστατικό μικρόβιο, μαζί με τον φιλελευθερισμό, τον ρεπουμπλικανισμό και αργότερα τον σοσιαλισμό. Η αργή εξημέρωσή του και η τελική του μεταμόρφωση στο ισχυρότερο καθεστωτικό εργαλείο συνέβη μόνο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ενώ ως νομιμοποιητική κρατική αρχή — ο εθνικός αυτοπροσδιορισμός — υιοθετήθηκε στις Βερσαλλίες ως επακόλουθο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Στην πράξη και δίχως εξαιρέσεις, όλες οι θεωρήσεις του εθνικισμού προϋποθέτουν τον πρωτοπόρο χαρακτήρα του δυτικοευρωπαϊκού εθνικισμού. Μπορεί να διαφέρουν όσον αφορά την αποτίμηση των αιτιακών σχέσεων ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση και τον εθνικισμό, στη νεωτερικότητα και τον εθνικισμό, στον καπιταλισμό και τον εθνικισμό, στο κράτος, τη θρησκεία και τον εθνικισμό, και στα συναφή ερωτήματα, υπάρχει όμως ομοφωνία σε ό,τι αφορά τον χώρο της καταγωγής του. Για τον Llobera, αυτός είναι «ο τόπος της γέννησής του και ο

Nationalism in Western Europe (Oxford, 1994). Παραδόξως, ενώ στο παρελθόν ήταν οι ιστορικοί εκείνοι που κυρίως κρατούσαν αναμμένη τη φλόγα των «βαθέων ριζών» του έθνους, τώρα είναι οι κοινωνιολόγοι που υποστηρίζουν την παραπάνω θέση. Αντιθέτως, οι ιστορικοί του Μεσαίωνα έχουν γίνει όλο και περισσότερο επιφυλακτικοί απέναντι σε αυτή. Βλ., για παράδειγμα, Otto Dann (επιμ.), *Nationalismus in Vorindustrieller Zeit* (Munich, 1986)· και πιο πρόσφατα, Patrick J. Geary, *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe* (Princeton, 2002).

¹³ Llobera, *The God of Modernity*, σ. ix.

lieu classique του εθνικισμού», χωρίς να υπάρχουν «ισοδύναμα σε άλλα μέρη του κόσμου, παρά τις επιφανειακές ομοιότητες που θα συνηγορούσαν για το αντίθετο».¹⁴ Η ανάλυση του δυτικοευρωπαϊκού εθνικισμού από τον Llobera βασίζεται σε πέντε περιπτώσεις, οι οποίες, ακόμα και από την επιλογή των ονομάτων που κάνει ο ίδιος, υποτίθεται ότι καταδεικνύουν τις βαθύτερες ρίζες του: Βρετανία (Britannia), Γαλλία (Gallia), Γερμανία (Germania), Ιταλία (Italia) και Ισπανία (Hispania). Εάν κάποιος αμφισβητούσε τη συνεκτικότητα της βασικής παραδοχής του (δηλαδή, τη Δυτική Ευρώπη ως ενιαία οντότητα και ξεχωριστή αναλυτική ενότητα), ολόκληρη η δομή του επιχειρήματός του θα κατέρρευε. Πράγματι, ενώ η Βρετανία και η Γαλλία εμφανίζουν ορισμένες δομικές ομοιότητες, πρωτίστως μια μακροχρόνια κρατική υπόσταση, η Ιταλία και η Γερμανία είναι, κατά πολλούς τρόπους, περισσότερο «ανατολικοευρωπαϊκές» από ορισμένες αυθεντικές ανατολικοευρωπαϊκές περιπτώσεις. Ειδικά ο βαλκανικός εθνικισμός, από πολλές απόψεις, προηγήθηκε ή ήταν σύγχρονος του ιταλικού και του γερμανικού. Σε δυο τουλάχιστον περιπτώσεις, αυτές της Ελλάδας και της Σερβίας, τα βαλκανικά έθνη απέκτησαν κρατική υπόσταση περίπου μία ή δυο γενιές πριν από την Ιταλία και τη Γερμανία, ενώ η ενοποίηση της Ρουμανίας και η αυτονομία της Βουλγαρίας επιτεύχθηκαν ουσιαστικά την ίδια εποχή.

Ο Ernest Gellner, απαντώντας σε αντιρρήσεις που εκφράστηκαν σχετικά με τη θεωρία του περί εθνικισμού, ιδίως όσον αφορά τη δυσκολία του να εξηγήσει την ανάδυση του εθνικισμού σε προβιομηχανικά συμφραζόμενα —ειδικά στην Ανατολική Ευρώπη ή, αργότερα, στην Αφρική—, αναγνώρισε ότι ο βαλκανικός εθνικισμός όντως έθετε δυσκολίες για τη θεωρία του.¹⁵ Εκείνο που είχε στο μυαλό του ήταν η επιμονή του ότι είναι η νεωτερικότητα που δημιουργεί τον εθνικισμό και όχι το αντίστροφο. Αυτό όμως που ξαφνιάζει σχετικά με τη σύγχυση

¹⁴ Llobera, *The God of Modernity*, σ. ix, xiii.

¹⁵ Η πληρέστερη έκθεση της ερμηνείας του σχετικά με τον εθνικισμό βρίσκεται στο Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1983) [ελλ. έκδοση *Έθνη και εθνικισμός* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1992)]. Αρκετοί συγγραφείς, ανάμεσά τους ο Kenneth Minogue και ο Elie Kedourie, αμφισβητούν τον συσχετισμό που διατυπώνει ο Gellner ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση και τον εθνικισμό. Ο Minogue ισχυρίζεται ότι η Βρετανία βιομηχανοποιήθηκε χωρίς την ύπαρξη κάποιου εθνικισμού, ενώ ο Kedourie υπογράμμισε την εξάπλωση του εθνικισμού στα Βαλκάνια, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, πολύ πριν από την εμφάνιση της εκβιομηχάνισης· Elie Kedourie, *Nationalism* (Oxford, 1994)· Kenneth Minogue, «Ernest Gellner and the Dangers of Theorising Nationalism», στο John A. Hall & Ian Jarvie (επιμ.), *The Social Philosophy of Ernest Gellner* (Atlanta & Amsterdam, 1996), σ. 113-128. Σε αυτή τη συγκεκριμένη απάντησή του στον Kedourie (που βρίσκεται στον παραπάνω τόμο), ο Gellner διατυπώνει την παρατήρησή του ότι τα Βαλκάνια δυσκολεύουν την ομαλή ροή της θεωρίας του: Gellner, «Reply to Critics», σ. 630.

του Gellner δεν είναι ότι θεώρησε ξεχωριστή περίπτωση τον βαλκανικό εθνικισμό, αλλά ότι δεν είδε το ίδιο ακριβώς παράδοξο στην περίπτωση της Δυτικής Ευρώπης: το ξέσπασμα του εθνικισμού στην Ιταλία των μέσων του 19ου αιώνα και στην Ισπανία των αρχών του 19ου αιώνα, σε παραδοσιακά πολύ «καθυστερημένες» περιοχές. Εάν δεν είχε κατασκευάσει την Ανατολική Ευρώπη και ειδικά τα Βαλκάνια (και, για τον ίδιο λόγο, τη Δυτική Ευρώπη) ως διακριτούς χώρους που έχουν τη δική τους, ξεχωριστή ροή του χρόνου, η σύγχυσή του θα είχε επιλυθεί με εύκολο τρόπο.¹⁶

Ο ισχυρισμός του Anderson για την πρωτιά της αμερικανικής ηπείρου, ιδίως της Νότιας Αμερικής, μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση, κι έχει όντως αμφισβητηθεί, ήταν όμως ένα αναζωογονητικό ρήγμα απέναντι στην ορθοδοξία που έκανε λόγο για αποκλειστικά (δυτικές) ευρωπαϊκές επινοήσεις. Ωστόσο, η πραγματεύση της καταγωγής και της διάδοσης του εθνικισμού από τον Anderson δεν μπορεί να υπερβεί ένα δομικό της ελάττωμα, δηλαδή την αντίληψη της χρονικής καθυστέρησης, παρ' όλο που επιχείρησε, φυσικά, να αντιστρέψει τη σειρά των δημιουργών και των αποδεκτών (αντιγραφών και πειρατών). Θα επιστρέψω στην παρομοίωση αυτή. Η έννοια της χρονικής καθυστέρησης είναι πανταχού παρούσα τόσο στις δυτικές αναπαραστάσεις του εθνικισμού εκτός του δυτικοευρωπαϊκού χώρου, όσο και στις αυτο-αναπαραστάσεις του μη δυτικού κόσμου. Οι εθνικισμοί του τελευταίου είναι «αργοπορημένοι» και, συνεπώς, λιγότερο ώριμοι, είναι νεότεροι κι ανεξέλεγκτοι ή μιμούνται μορφές που δεν είναι οργανικά κατάλληλες για το συμφραζόμενο στο οποίο μεταφυτεύτηκαν, με αποτέλεσμα πολύ συχνά να εκφυλίζονται. Κοντολογίς, οι εθνικισμοί αυτοί προϋποθέτουν έναν αλλοχρονισμό, σύμφωνα με τον οποίο ο μη δυτικός κόσμος κατοικεί

¹⁶ Αυτό προκαλεί ακόμη μεγαλύτερη έκπληξη, δεδομένου ότι σε άλλες παρόμοιες παρατηρήσεις ο Gellner ανταπαντά σημειώνοντας ότι «η βιομηχανία είχε ασκήσει σημαντική επιρροή» προτού γίνει πραγματικότητα και ότι μονάχα οι διανοούμενοι ήταν εθνικιστές (συζήτηση στο ραδιόφωνο του BBC με τον Kedourie, παρατίθεται στο Özkirimli, *Theories of Nationalism*, σ. 140). Στο τέλος, όμως, ο Gellner τουλάχιστον προβληματίστηκε για το ζήτημα αυτό. Ο Hagen Schulze, από την άλλη πλευρά, παραμερίζει οποιαδήποτε δυνητική κριτική ότι δεν καταπιάνεται καν με την Ανατολική Ευρώπη, ή ότι την πραγματεύεται μόνο ως δευτερεύον (*stiefmütterlich*) ζήτημα, αναπαράγοντας τα στερεότυπα σχετικά με τις δυο χιλιετίες εντελώς διακριτής πολιτισμικής ανάπτυξης ύστερα από τη διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, κατά την οποία το ανατολικό τμήμα της ηπείρου προσπέρασε σημαντικές ιστορικές φάσεις, όπως η Αναγέννηση και ο Διαφωτισμός, στον απόηχο των οποίων εμφανίστηκαν η εθνική κυριαρχία και η δημοκρατία. Παρ' όλο που αναφέρεται σε τρεις διακριτές ευρωπαϊκές περιοχές στις οποίες αναπτύχθηκαν τα έθνη —τη Δύση, την Ανατολή και μια κεντρική περιοχή, δηλαδή, τη Γερμανία και την Ιταλία—, η τελευταία εντάσσεται ουσιαστικά στο δυτικό μοντέλο. Hagen Schulze, *Staat und Nation in der europäischen Geschichte* (Munich, 1994), σ. 16-17, 148-50.

εντός ενός διαφορετικού χρόνου, αενάως «πίσω» από τη Δύση. Όπως το θέτει ο ανθρωπολόγος Akhil Gupta: «Στον Τρίτο Κόσμο η διαμόρφωση του ουτοπικού χρόνου του έθνους έχει επηρεαστεί βαθιά από την αίσθηση της χρονικής υστέρησης και την ιστορική συνείδηση μιας έλλειψης. Τα οράματα του μέλλοντος στηρίζονται σε αυτή την αίσθηση της αργοπορημένης άφιξης, στην αίσθηση του να έχεις γεννηθεί μέσα σε έναν κόσμο εθνών που ανταγωνίζονται το ένα το άλλο, αλλά στον οποίο οι νέες αφίξεις τοποθετούνται στον βατήρα μιας κούρσας που βρίσκεται ήδη σε εξέλιξη».¹⁷

Αυτή η αίσθηση της αργοπορίας και της έλλειψης, που υπάγεται αναλυτικά στην έννοια της οπισθοδρόμησης, έχει καταστεί κυρίαρχος τροπισμός, και όχι μόνο στις μη δυτικές ιστοριογραφίες. Για πολλές δεκαετίες, για παράδειγμα, εμφανιζόταν με δραματικό τρόπο και στις αυτοαντιλήψεις των Γερμανών.¹⁸ Συνεχίζει να είναι παρούσα στον λόγο των Ισπανών και των Ιταλών, αν και όχι πλέον με τόσο δραματικούς τόνους. Είναι όμως πανταχού παρούσα ακόμη στην Ανατολική Ευρώπη.¹⁹ Στο ανατολικοευρωπαϊκό συμφραζόμενο, ακόμη περισσότερο σε σχέση με άλλα μη δυτικά συμφραζόμενα, η βιβλιογραφία σχετικά με την οπισθοδρόμηση κυριαρχείται από ιστορικούς της οικονομίας και πολιτικούς επιστή-

¹⁷ Akhil Gupta, «Rethinking the Temporalities of Nationalism in the Era of Liberalization» (ανακοίνωση στο National Humanities Center, Απρίλιος 2001, σ. 11, παρατίθεται με την άδεια του συγγραφέα). Ο Gupta παραθέτει τον Jawaharlal Nehru, ο οποίος τη δεκαετία του 1950 αναφερόταν στην επιτακτική ανάγκη για την Ινδία να προφτάσει τους υπόλοιπους, αφού έπρεπε μέσα σε δύο ή τρεις δεκαετίες να πραγματοποιήσει όλα εκείνα που «τα προηγμένα έθνη της Δύσης» είχαν επιτύχει μέσα σε έναν ή δύο αιώνες. Αυτή ήταν, φυσικά, και μια από τις πιο πεισματικά επίμονες επωδούς της ιδεολογίας του κρατικού σοσιαλισμού, που υπερηφανευόταν για τα επιτεύγματα μιας επιταχυνόμενης και νικηφόρας ανάπτυξης.

¹⁸ Βλ. Reinhart Koselleck, «Deutschland – eine verspätete Nation», στο Koselleck, *Zeitschichten*, σ. 359-380.

¹⁹ Για τους σκοπούς αυτού του κειμένου, θα θεωρήσουμε την Ανατολική Ευρώπη, με μια χαλαρή και συμβατική έννοια, έναν ιστορικο-γεωγραφικό χώρο που περιλαμβάνει τόσο τη Νοτιοανατολική Ευρώπη (τα Βαλκάνια) όσο και την Ανατολική-Κεντρική Ευρώπη. Μολονότι η Ρωσία αποτελεί αναμφίβολα μέρος της Ανατολικής Ευρώπης, ο αποκλεισμός της από την πραγμάτευσή μας γίνεται απλώς για λόγους διευκόλυνσης: το μεγάλο μέγεθός της προϋποθέτει την κάλυψη μιας τεράστιας ιστοριογραφίας με κάπως διαφορετικά σημεία έμφασης και αποχρώσεις. Την ίδια στιγμή, πιστεύω ότι οι γενικότερες παράμετροι του επιχειρήματος μπορούν εύκολα κι επαρκώς να ισχύσουν και αναφορικά με το ευρύτερο συμφραζόμενο της Ρωσίας. Ωστόσο, θα ήθελα να αποφύγω τις εύκολες γενικεύσεις σχετικά με τη Ρωσία με τη λογική της δημιουργίας συστήματος: κοντολογίς, στην περίπτωση της δεν θα ήθελα να αντιστρέψω, με κάποια μνησικακία, την ψυχοπολεμική ακαδημαϊκή πρακτική, η οποία ενέτασσε την Ανατολική Ευρώπη (που αποτελεί η ίδια μια πολύ ποικιλόμορφη οντότητα) στο μοντέλο της Ρωσίας.

μονες. Στην πραγματικότητα, ορισμένοι συγγραφείς έχουν ισχυριστεί ότι ο υποκλάδος της οικονομικής ανάπτυξης της δεκαετίας του 1940 δημιουργήθηκε κυρίως από Ανατολικοευρωπαίους που χρησιμοποίησαν τις περιπτώσεις της Ανατολικής Ευρώπης ως πρωταρχική εμπειρική βάση για τις μελέτες τους.²⁰ Όταν εισέρχεται στη συζήτηση το πολιτισμικό, αυτό συμβαίνει μονάχα για να αξιολογηθούν οι πολιτισμικές παραδόσεις ως εμπόδια ή ως προωθητικές δυνάμεις για την ανάπτυξη. Ερωτήματα όπως «Γιατί η Βιομηχανική Επανάσταση έλαβε χώρα στη Δύση» και «Τι είναι αυτό που προκαλεί την οικονομική μεγέθυνση» είναι εκείνα που θέτουν το πλαίσιο της συζήτησης και, μολονότι υπάρχουν διάφορα ερμηνευτικά συστήματα — το κυρίαρχο σε αυτά είναι το μαρξιστικό, ακόμη κι όταν δεν αναγνωρίζεται ως τέτοιο, η θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων, ιδίως οι σχέσεις κέντρου-περιφέρειας, η θεωρία του εκσυγχρονισμού, ο γεωγραφικός ντετερμινισμός, ο πολιτισμικός ντετερμινισμός (με αυτή τη σειρά)—, υπάρχει μια γενική ομοφωνία ότι η Ανατολική Ευρώπη έχει καθυστερήσει οικονομικά τουλάχιστον από τον 16ο-17ο αιώνα, και πιθανώς από πολύ παλιότερα, από τον 11ο-12ο αιώνα, σε κάθε περίπτωση όμως πολύ πριν απορροφηθεί από την ευρύτερη δυτική παγκόσμια αγορά.²¹ Όσον αφορά τις εξηγήσεις για αυτή την οικονο-

²⁰ Ο Joseph L. Love παραπέμπει στα ονόματα των Paul Rosenstein-Rodan, Ragnar Nurkse, Kurt Martin, Hans Singer, Alexander Gerschenkron, Peter Bauer, Paul Baran, Michał Kalecki και άλλων: Joseph L. Love, *Crafting the Third World: Theorizing Underdevelopment in Rumania and Brazil* (Stanford, 1996), σ. 6. Ο Love ισχυρίζεται ότι «κατά τη μεσοπολεμική περίοδο... τα προσφάτως ανεξάρτητα και προσφάτως σχηματισμένα έθνη της Ανατολικής-Κεντρικής Ευρώπης συγκροτούσαν έναν "πρωτο-Τρίτο Κόσμο", στον οποίο τα προβλήματα της οικονομικής και κοινωνικής καθυστέρησης αντιμετωπίστηκαν αρχικά, και θεωρητικοποιήθηκαν επισήμως ενώπιον ενός φάσματος αναπτυξιακών επιλογών, που περιελάμβαναν τον σοβιετικό σοσιαλισμό», σ. 214.

²¹ Βλ. τον σημαντικό συλλογικό τόμο του Daniel Chirot (επιμ.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century* (Berkeley, 1989), που προήλθε από ένα συνέδριο στο Bellagio το 1985 και περιλαμβάνει τα υψηλού επιπέδου άρθρα των Chirot, Robert Brenner, Peter Gunst, Jacek Kochanowicz, Fikret Adanir, John Lampe και Gale Stokes. Η προσέγγιση αυτή έχει παράξει σημαντικές ερευνητικές εργασίες και αξίζει να αναφέρουμε τουλάχιστον μερικές ακόμη μελέτες, παρ' όλο που μπορεί να μην καταλήγουν αναγκαστικά στα ίδια συμπεράσματα: John Lampe & Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Bloomington, 1982)· John Lampe, «Modernization and Social Structure: The Case of the pre-1914 Balkan Capitals», *Southeastern Europe* 5, μέρος 2, 1979, σ. 11-32· Iván T. Berend & György Ránki, *The European Periphery and Industrialization, 1780-1914* (Cambridge, Eng., 1982)· των ιδίων, «Underdevelopment in Europe in the Context of East-West Relations in the Nineteenth Century», *Studia historica*, 158 (1980)· Michael Palaret, *The Balkan Economies, 1800-1914: Evolution Without Development* (Cambridge, 1997)· Holm

μική καθυστέρηση, η όποια ομοφωνία υπάρχει είναι ακόμη πιο εύθραυστη. Το ερμηνευτικό τους φάσμα περιλαμβάνει από κοινωνικές-δομικές εξηγήσεις της ιστορικής *longue durée* (Jenö Szücs) μέχρι εκείνες που αντιστρέφουν τους όρους της συζήτησης: το εξαιρετικό χαρακτηριστικό της Ανατολικής Ευρώπης είναι η ραγδαία ανάπτυξή της και όχι η τάση της προς τη στασιμότητα· από αυτή τη σκοπιά, η Ανατολική Ευρώπη συμβαδίζει με τον υπόλοιπο κόσμο, ενώ είναι η Δυτική Ευρώπη που γίνεται αντιληπτή ως η εξαίρεση που χρήζει ερμηνείας.²²

Το παρόν κείμενο εστιάζει στον λόγο περί καθυστέρησης σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο το οποίο αναμφίβολα έχει αναγνωριστεί ως το κυρίαρχο σχήμα στην ανατολικοευρωπαϊκή ιστοριογραφία μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα (και στην Ευρώπη γενικότερα, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα), δηλαδή στο πλαίσιο του εθνικισμού, του «θεού της νεωτερικότητας», όπως εύστοχα τον έχει αποκαλέσει ο Llobera. Επιχειρεί λοιπόν να προτείνει μια οδό διαφυγής από την παγίδα της καταγωγής, εισάγοντας την ιδέα της σχετικής συγχρονικότητας του φαινομένου του εθνικισμού στο πλαίσιο της μακράς διάρκειας (*longue durée*). Ας ξεκινήσουμε με το παράδειγμα της ιστοριογραφίας του ανατολικοευρωπαϊκού εθνικισμού, ειδικά με όσα έχουν γραφτεί από ιστορικούς που δεν προέρχονται από την περιοχή. Παρότι το επιχείρημά τους αρθρώνεται με διαφορετικό βαθμό θεωρητικής εκλέπτυνσης, οι συγγραφείς αυτοί αντιμετωπίζουν τα εθνικά κινήματα της περιοχής στην καλύτερη περίπτωση ως εξαγωγές μιας δυτικής

Sundhausen, «Zur Wechselbeziehung zwischen frühneuzeitlichem Außenhandel und ökonomischer Rückständigkeit in Osteuropa: Eine Auseinandersetzung mit der "Kolonialthese"», *Geschichte und Gesellschaft* 9 (1983): σ. 544-563· του ιδίου, «Der Wandel der osteuropäischen Agrarverfassung während der frühen Neuzeit: Ein Beitrag zur Divergenz der Entwicklungswege von Ost- und Westeuropa», *Südost-Forschungen* 42 (1983): σ. 169-181· του ιδίου, «Die "Peripherisierungstheorie" zur Erklärung Südosteuropäischer Geschichte», στο Uwe Hinrichs, Helmut Jachnow, Reinhard Lauer & Gabriella Schubert (επιμ.), *Sprache in der Slavia und auf dem Balkan: Slavistische und balkanologische Aufsätze. Norbert Reiter zum 65. Geburtstag* (Wiesbaden, 1993), σ. 277-288· Ronald Schönfeld (επιμ.), *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa* (München, 1989)· και Zvetana Todorova (επιμ.), *Probleme der Modernisierung Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert* (Sofia, 1994).

²² Jenö Szücs, «Three Historical Regions of Europe», στο John Keane (επιμ.), *Civil Society and the State: New European Perspectives* (London & New York, 1988), σ. 291-331· Daniel Chirot, «Causes and Consequences of Backwardness», στο Chirot, *The Origins of Backwardness*, σ. 1-14. Η σκέψη του τελευταίου δέχθηκε τη σημαντική επίδραση που άσκησε η μελέτη του Eric L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Cambridge, Eng., 1981).

ιδεολογίας, και στη χειρότερη ως προϊόντα χειραγώγησης και υποκίνησης από τις μεγάλες δυνάμεις.²³

Είναι ενδιαφέρον ότι πολλές μελέτες, το κύριο αντικείμενο των οποίων είναι οι ανατολικοευρωπαϊκές κοινωνίες καθαυτές και όχι απλώς η συγκριμενοποίησή τους μέσα σε ένα πανευρωπαϊκό ή παγκόσμιο συγκριτικό πλαίσιο, κινούνται προς την ίδια λανθασμένη κατεύθυνση, αν και για τελείως διαφορετικό λόγο: έχουν τις ρίζες τους σε μια συνολικότερη κατανόηση του εθνικισμού ως ενός «οργανικού» δυτικού φαινομένου, που έγινε αντικείμενο εξαγωγής, μεταφύτευσης και μετάλλαξης σε ένα υποτιθέμενα «ξένο» έδαφος. Στην ιστοριογραφία η διεργασία αυτή αντιμετωπίζεται παραδοσιακά ως το αποτέλεσμα της επίδρασης ιδεών οι οποίες γεννήθηκαν στη Δύση και προορίζονταν για αυτήν, στη συνέχεια όμως υιοθετήθηκαν, προσαρμόστηκαν και μεταμορφώθηκαν σε συμφωνία με το νέο τους περιβάλλον.²⁴ Έτσι, η μελέτη του ανατολικοευρωπαϊκού

²³ Αυτή υπήρξε η κυρίαρχη αποτίμηση από την πλευρά των περισσότερων γενικών αναλύσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που στρέφουν το ενδιαφέρον τους πρωταρχικά στα τεκταινόμενα στον χώρο της Αυτοκρατορίας από τη σκοπιά του κέντρου. Συνήθως αποδίδουν πολύ μικρή σημασία στους βαλκανικούς εθνικισμούς, επιχειρώντας να τους εξηγήσουν κυρίως ως προϊόντα χειραγώγησης από τη Ρωσία και, σε μικρότερο βαθμό, από τους Αψβούργους και τη Γαλλία.

²⁴ Για γενικές αναλύσεις του ανατολικοευρωπαϊκού εθνικισμού, βλ. Peter F. Sugar & Ivo John Lederer (επιμ.), *Nationalism in Eastern Europe* (Seattle & London, 1969, ²1971, ³1994)· Peter F. Sugar (επιμ.), *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century* (Washington, D.C., 1995)· Emil Niederhauser, *The Rise of Nationality in Eastern Europe* (Budapest, 1981)· Andrew György, *Nationalism in Eastern Europe* (McLean, Va., 1970)· Ronald Sussex & J. C. Eade (επιμ.), *Culture and Nationalism in Nineteenth-Century Eastern Europe* (Columbus, 1985)· Richard Plaschka, *Nationalismus, Staatsgewalt, Widerstand: Aspekte nationaler und sozialer Entwicklung in Ostmittel- und Südosteuropa* (München, 1985)· Gerasimos Augustinos (επιμ.), *The National Idea in Eastern Europe: The Politics of Ethnic and Civic Community* (Lexington, Mass., 1996). Βλ. επίσης την κάλυψη συγκεκριμένα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στο Charles & Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920* (Seattle & London, 1977)· Edgar Hösch, «Die Entstehung des Nationalismus in Südosteuropa», *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung* 42, 10 (1993): σ. 551-563· Norbert Reiter (επιμ.), *Nationalbewegungen auf dem Balkan* (Berlin, 1983)· Dimitrije Djordjevic & Stephen Fischer-Galati, *The Balkan Revolutionary Tradition* (New York, 1981)· Veselin Traikov, *Идеологически течения и програми в национално-освободителните движения на Балканите до 1878 година* [Ιδεολογικά ρεύματα και προγράμματα στα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα στα Βαλκάνια μέχρι το 1878] (Sofia, 1978)· Dimitrije Djordjevic, *Révolutions nationales des peuples balkaniques, 1804-1914* (Belgrade, 1965)· Gale Stokes, *Nationalism in the Balkans: An Annotated Bibliography* (New York & London, 1984). Αξίζει επίσης να αναφερθούν ορισμένες σημαντικές συλλογικές εργασίες γενικότερα για τον ευρωπαϊκό

εθνικισμού υπόκειται στο ίδιο εξελικτικό παράδειγμα με εκείνο της εκβιομηχάνισης, του εκσυγχρονισμού και ούτω καθεξής. Οι αργοπορημένοι είναι βραδυκίνητοι και καταφεύγουν σε μια μίμηση που δεν έχει «οργανικές» ρίζες. Ένα πρόσθετο χαρακτηριστικό των δυτικών ιστοριογραφικών μελετών του εθνικισμού στην Ανατολική Ευρώπη είναι η συνεχιζόμενη κυριαρχία ενός παραδείγματος που, κατά τ' άλλα, έχει υποστεί σφοδρή κριτική και σταδιακά υποχωρεί στη γενικότερη βιβλιογραφία σχετικά με τον εθνικισμό: το παράδειγμα των Δυτικοευρωπαίων φιλελευθέρων μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (που κατάγεται από τον Hans Kohn κ.ά., και στο οποίο ανήκαν επίσης οι όψιμες μελέτες του Peter Sugar), που πάλευαν να συμφιλιωθούν με τη γερμανική εκτροπή της μεσοπολεμικής περιόδου και διατύπωσαν το διχοτομικό μοντέλο ενός δυτικού (πολιτικού) εθνικισμού έναντι ενός ανατολικού (οργανικού) εθνικισμού.²⁵

εθνικισμό, στις οποίες η Ανατολική Ευρώπη αναλαμβάνει και πάλι τον ρόλο του αποδέκτη των ιδεών: Mikuláš Teich & Roy Porter (επιμ.), *The National Question in Europe in Historical Context* (Cambridge, Eng., 1993)· Louk Hagendoorn κ.ά. (επιμ.), *European Nations and Nationalism: Theoretical and Historical Perspectives* (Aldershot, 2000). Για μια πρόσφατη και υψηλού επιπέδου συγκριτική προσπάθεια που αναφέρεται στο γενικότερο ευρωπαϊκό πλαίσιο, και η οποία αποτελεί σπάνιο παράδειγμα ισορροπημένης αποτίμησης, βλ. Ulrike von Hirschhausen & Jörn Leonhard, *Nationalismen in Europa: West- und Osteuropa im Vergleich* (Göttingen, 2001).

²⁵ Για μια πρόσφατη κριτική του μοντέλου του Kohn, βλ. Miroslav Hroch, «Ěthnonationalismus – eine ostmitteleuropäische Erfindung?», Oskar-Halecki Vorlesung 2002, Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (Leipzig, υπό έκδοση). Για ένα οδυνηρό παράδειγμα του πόσο εμπεδωμένες είναι οι ιδέες αυτές, βλ. την, κατά τ' άλλα εξαιρετική, πρόσφατη μελέτη της Mary Neuburger, *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negotiation of Nationhood in Modern Bulgaria* (Ithaca, 2004). Η συγγραφέας αρχικά προσυπογράφει τις καβαλιστικές συνταγές της σύγχρονης πολιτικής ορθότητας, οι οποίες υποτίθεται ότι, κατά κάποιον τρόπο, εξαιρούν την ίδια από τα προβλήματα που έχει η παρακάτω αφήγηση: «Υπογραμμίζοντας τις ομοιότητες και τις ιδιοποιήσεις των ευρωπαϊκών και βουλγαρικών εθνικιστικών ιδεών, δεν υπονοώ ότι ο βουλγαρικός εθνικισμός ήταν απλώς ένα αντίγραφο ή μια παραμόρφωση (όπως ισχυρίζονται πολλοί μελετητές) των εθνικισμών της Δυτικής Ευρώπης. Αντιθέτως, συμφωνώ με τη θέση του Partha Chatterjee ότι οι “αργοπορημένοι εθνικισμοί” δεν ακολουθούν απλώς ένα “ήδη γραμμένο σενάριο”, αλλά συνιστούν εγγενώς δημιουργικά εγχειρήματα μιας ατομικής εθνικής φαντασίας» (σ. 7). Ωστόσο, η προσεκτική αυτή εισαγωγή δεν εμποδίζει τη συγγραφέα να ισχυριστεί ότι ήταν «οι πολιτικά φορτισμένες παρατηρήσεις κι εθνογραφικές “ανακαλύψεις” των Ευρωπαίων ακαδημαϊκών και ταξιδιωτών στην περιοχή [εκείνες που] προκάλεσαν ανάφλεξη στα εθνικά οράματα και στις φιλοδοξίες στα Βαλκάνια» (σ. 18), παραβλέποντας πλήρως τους τόμους των εμπειρικών μελετών σχετικά με τη γένεση του βαλκανικού εθνικισμού. Ισχυρίζεται ακόμη ότι «οι Βούλγαροι διανοητές πήραν τα εργαλεία για να κατανοήσουν το παρελθόν τους από την ευρωπαϊκή εννοιολογική εργαλειοθήκη» (σ. 24 — μια μάλλον

Οι ιστοριογραφίες των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, από την άλλη πλευρά, βλέπουν τον εθνικισμό ως την κύρια μετωνυμία της νεωτερικής περιόδου και επικεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στην ανάδυση, ωρίμαση και νίκη των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων, μια μεγάλη αφήγηση στην οποία άλλες διεργασίες και συμβάντα εμφανίζονται μονάχα ως παρασκήνια ή παρενέργειες που ευνόησαν ή παρεμπόδισαν την προοδευτική πορεία των εθνικών κινήματων. Μολονότι απορρίπτουν την αντιμετώπιση του ανατολικοευρωπαϊκού εθνικισμού ως μεταδοτικής ασθένειας που εξήγαγαν οι μεγάλες δυνάμεις, όλοι στην πράξη συμμερίζονται (ρητά ή άρητα) την υπόθεση ότι τα μείζονα ιδεολογικά ρεύματα του 18ου και 19ου αιώνα —ο Διαφωτισμός, ο ρομαντισμός, ο εθνικισμός, ο ρεπουμπλικανισμός, ο σοσιαλισμός κλπ.— συνιστούν «δυτικές» ιδέες που έχουν μεταφυτευθεί (χωρίς να έχουν κατ' ανάγκη παραμορφωθεί) στο έδαφος της Ανατολικής Ευρώπης. Αυτή η θέση συνοδεύεται, φυσικά, από ανεπεξέργαστες αντιλήψεις περί οργανικού έθνους, το οποίο υφίσταται από προαιώνιες εποχές κι αφυπνίζεται από το κάλεσμα του εθνικισμού.²⁶

Υπάρχουν δύο επίπεδα στα οποία μπορεί να εξεταστεί εδώ το ζήτημα της χρονικότητας. Το ένα αφορά το επίπεδο του ίδιου του λόγου περί εθνικισμού, που χαρακτηρίζεται από μια ορισμένη αχρονικότητα, αντιμετωπίζοντας το έθνος σαν να υπήρχε από πάντα, σαν αιώνιο. Αυτό ισχύει ουσιαστικά για όλους τους

χοντροκομμένη και κυριολεκτικά εργαλειακή αντίληψη), ή ότι ακόμη και τα οράματα σχετικά με τα δεινά τους εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας «συμπληρώθηκαν, αν δεν επινοήθηκαν, από τις ευρωπαϊκές αντιλήψεις για την οθωμανική και, γενικότερα, “ασιατική” εξαχρείωση και βαρβαρότητα» (ό.π.), ενώ συγχρόνως διατυπώνει μια υποτιθέμενη διχοτομία ανάμεσα στο «ευρωπαϊκό» και το «βουλγαρικό» στοιχείο, παραβλέποντας εντελώς τις αυτόχθονες ορθόδοξες παραδόσεις της κατασκευής στερεοτύπων για τους Οθωμανούς. Έχοντας αρχικά αποδεχθεί με μεγαλοψυχία ότι «όπως συμβαίνει με κάθε παιδί, έτσι και ο βουλγαρικός εθνικισμός είχε τον δικό του γενετικό κώδικα» (σ. 7), καταλήγει να ενισχύσει αυτή την παιδική μεταφορά στο καταληκτικό κεφάλαιο του βιβλίου, όπου τα δυο παιδιά —οι Βούλγαροι και οι μουσουλμάνοι— είναι, εν τέλει, αβόητητα αντικείμενα των ιδεών των ενηλίκων, όπως του ευρωπαϊκού εθνικισμού: «Σε ολόκληρη τη νεότερη ιστορία της, η συνάντηση Βουλγάρων και μουσουλμάνων εκτυλίχθηκε υπό τη σκιά της ευρωπαϊκής επιρροής. Οι Βούλγαροι πιάστηκαν μέσα στο ασυγκράτητο ρεύμα των ευρωπαϊκών ιδεών, όπως ο εθνικισμός, κάτι που οδήγησε τελικά σε ένα φράγμα ανάμεσα στους Βούλγαρους και τους μουσουλμάνους» (σ. 201).

²⁶ Είναι αδύνατο ακόμη και να επιχειρήσουμε να παραπέμψουμε στην τεράστια ιστοριογραφία που έχει παραχθεί στην —και για την— Ανατολική Ευρώπη. Ακόμα κι αν αναφέραμε εδώ ορισμένες σημαντικές μελέτες, αυτό θα ήταν άδικο για πολλές άλλες που θα παραλείπονταν αλλά οι οποίες είναι επίσης σημαντικές. Ένας καλός τρόπος να ξεκινήσει κανείς είναι να αναζητήσει τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στην ανά χώρα εξέταση στις δύο προαναφερθείσες συλλογές (σημ. 24): Sugar & Lederer, *Nationalism in Eastern Europe* και Sugar, *Eastern European Nationalism*.

εθνικισμούς και τις εθνικές ιστοριογραφίες· δεν πρόκειται για μια ιδιαιτερότητα του ανατολικοευρωπαϊκού εθνικισμού. Το γεγονός ότι συνεχίζει να εμφανίζεται περισσότερο σε θεωρήσεις του εθνικισμού από Ανατολικοευρωπαίους ιστορικούς, απ' ό,τι σε παρόμοιες αναλύσεις του δυτικοευρωπαϊκού και άλλων εθνικισμών, είναι κάτι που περισσότερο αφορά την κοινωνιολογία της ακαδημαϊκής παραγωγής παρά τον ίδιο τον χαρακτήρα του ανατολικοευρωπαϊκού εθνικισμού. Υπάρχει μια χρονική καθυστέρηση, που πιθανώς δεν διήρκεσε περισσότερο από μία γενιά, ανάμεσα στην ακαδημαϊκή γραμματεία της Δυτικής και της Ανατολικής Ευρώπης, προτού η μοντερνιστική ανάλυση του έθνους, σε αντίθεση με την οργανική ερμηνεία, καταστεί το κυρίαρχο παράδειγμα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το άλλο και σημαντικότερο επίπεδο, αυτό που ήδη επικαλέστηκα εδώ ως αίτιο της χρονικής καθυστέρησης και συνείδηση μιας έλλειψης, αφορά την ιστοριογραφική εξήγηση της άনিσης ανάπτυξης, καθώς και την ερμηνεία του πρότερου, του παράγωγου και, γενικότερα, της κίνησης των ιδεών. Τι σημαίνει να έχεις το προβάδισμα όσον αφορά τον ημερολογιακό χρόνο; Πώς συντελούνται η διάχυση και η μετάδοση και, ακόμη σημαντικότερο, πώς αξιολογούνται; Αποτιμώντας το φαινόμενο του εθνικισμού από μια παγκόσμια οπτική, εκείνο που προκαλεί μεγάλη έκπληξη είναι, φυσικά, η αξιοθαύμαστη ομοιότητα τόσο των θεσμικών μορφών του εθνικισμού όσο και του εθνικού φαντασιακού. Η απάντηση του Anderson στην απορία αυτή είναι ότι εύκολα αντιγράφει κανείς τα μοντέλα του εθνικισμού, ενώ στη δική του αφήγηση «οι ευρωπαϊκοί εθνικισμοί φαίνεται να παίρνουν τη μορφή προσομοιώσεων, στον βαθμό που ήταν αντίγραφα μιας μορφής εθνικισμού που δεν υφίστατο σε κάποιο συγκεκριμένο αμερικανικό έθνος αλλά, αντιθέτως, ήταν ένα αμάλγαμα βορειοαμερικανικών και νοτιοαμερικανικών ιδεών. Ο εθνικισμός που έγινε αντικείμενο πειρατείας από τους Κρεολούς πρωτοπόρους στην Αμερική δεν ανήκε σε ένα χωριστό έθνος, αλλά σε μια ήπειρο εθνών».²⁷

Ανεξάρτητα από το εάν δεχθούμε ή όχι τη σειρά της αντιγραφής που προτείνει ο Anderson, το σημαντικότερο ερώτημα που θα πρέπει να τεθεί είναι το γιατί θα πρέπει αναγκαστικά να κατασκευάσουμε ένα μοντέλο το οποίο θα αναζητά μια βασική γενεαλογία και πρότυπα μετάδοσης που θα βασίζονται στη μεταφορά της αντιγραφής. Ένας εναλλακτικός τρόπος για να κατανοήσουμε τη βασική ομοιότητα ανάμεσα στους εθνικισμούς είναι να ξεκινήσουμε από την ιδέα της βασικής ομοιότητας ανάμεσα στις ανθρώπινες κοινωνίες, ακόμα κι όταν αυτές δεν βρίσκονται σε άμεση επαφή μεταξύ τους, κάτι που στις περισσότερες των περιπτώσεων αποτελούσε τον κανόνα κατά την προνεωτερική περίοδο. Έτσι, θα

²⁷ Gupta, «Rethinking the Temporalities of Nationalism in the Era of Liberalization», σ. 10.

μπορούσαμε να προσεγγίσουμε τον εθνικισμό ως μια σχεδόν συγχρονική επαναδιαμόρφωση των συλλογικοτήτων στην ανθρώπινη κοινωνία, ως μια παγκόσμια κοινωνική διεργασία που αποτελεί η ίδια υποπροϊόν της αστικοποίησης, της γραφειοκρατικοποίησης, της επανάστασης στις επικοινωνίες και ούτω καθεξής· κοινολογία, ως κάτι που συνδέεται στενά με τη νεωτερικότητα. Δεν χρησιμοποιώ τη συγχρονικότητα με την άκαμπτη έννοια του ταυτόχρονου, η οποία προσιδιάζει στον αυστηρά ημερολογιακό ή ωρολογιακό χρόνο, αλλά με την έννοια του γενικότερου πλαισίου της μακράς διάρκειας (της *longue durée*, σύμφωνα με την αντίληψη του Braudel) μιας ιστορικής περιόδου, κατά την οποία χωριστές εξελίξεις μπορούν να θεωρηθούν σχετικά συγχρονικές. Τη χρησιμοποιώ λοιπόν περισσότερο με την έννοια του γεωλογικού όρου *coetaneous*, «εκείνου που ανήκει στην ίδια περίοδο». Αυτό δεν αντιπαράκειται στη θεωρία της συνάρθρωσης της εθνικής μορφής ούτε αρνείται τη διαδοχική μετάδοση των ιδεών, καθιστά όμως περιττές έννοιες όπως η «πειρατεία» και η «αντιγραφή», τις οποίες, παραδόξως, χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Anderson στην πολύ εμπορική αλληγορία της «επιπόνησης» του έθνους και της αδυναμίας να ορίσει κανείς μια «πατέντα» για αυτήν, αποκτώντας έτσι τα πνευματικά της δικαιώματα.

Αν πάρουμε το επιδραστικό μοντέλο του Sugar σχετικά με την «άφιξη του εθνικισμού» στην Ανατολική Ευρώπη (εκείνος δεν χρησιμοποιεί καν τη λέξη «γέννηση», αλλά επιμένει στην «άφιξη»), παρότι αρθρώνεται αφηγηματικά με λιγότερο εκλεπτυσμένο τρόπο από εκείνον του Anderson ή του Osborne, με δομικούς όρους διατυπώνεται, ουσιαστικά, ένα πανομοιότυπο επιχειρήμα. Ο εθνικισμός ήταν μια «δυτική έννοια» που «διείσδυσε στην Ανατολική Ευρώπη», ή «εισήχθη στην Ανατολική Ευρώπη», στην οποία αναδύθηκε σε πολλές παραλλαγές, «αφού υπέστη προσαρμογές από τους ανθρώπους που ζούσαν στην Ανατολική Ευρώπη». Προϊόντος του χρόνου, οι παραλλαγές αυτές εξαφανίστηκαν και ο ανατολικοευρωπαϊκός εθνικισμός «άρχισε να προσλαμβάνει τα γνωρίσματα των περισσότερο επιθετικών και σοβινιστικών εκδοχών που είχαν εμφανιστεί στη Δυτική Ευρώπη», για να μετατραπεί σε έναν ομοιογενή «ολοκληρωτικό εθνικισμό».²⁸ Επειδή η αντίληψη αυτή αναπαράγεται στις περισσότερες θεωρήσεις του εθνικισμού, αξίζει να παραθέσουμε ένα πλήρες απόσπασμα:

Στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη ο χαρακτήρας του εθνικισμού μεταβλήθηκε σύμφωνα με τις τοπικές συνθήκες: όσο μακρύτερα βρισκόταν μια περιοχή από τις χώρες όπου είχε αναπτυχθεί ο εθνικισμός, τόσο λιγότερο ο εθνικισμός της έμοιαζε με το αρχικό

²⁸ Η έμφαση δική μου. Βλ. Sugar, *Eastern European Nationalism*, σ. 20, και Sugar & Lederer, *Nationalism in Eastern Europe*, σ. 8-9. Η έννοια του «ολοκληρωτικού εθνικισμού» (integral nationalism) υιοθετήθηκε από τον Louis L. Snyder, *Encyclopedia of Nationalism* (New York, 1990) και, ουσιαστικά, έχει προέλθει από τον Carlton J. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York, 1931).